

ERFGOED BRUSSEL

April 2016 | N° 18

Dossier **DE GEMEENTEHUIZEN**

Varia **HEMELSRUSSEL**

EEN GEMEENSCHAPPELIJKE CULTUUR

DE BRUSSELSE GEMEENTELIJKE STEDENBOUW: IN OVERLEG BOUWEN AAN EEN HOOFDSTEDELIJKE AGGLOMERATIE

GÉRY LELOUTRE

ARCHITECT-STEDENBOUWKUNDIGE,
ONDERZOEKSASSISTENT AAN DE FACULTEIT
ARCHITECTUUR VAN DE ULB, LOUISE (LABORATOIRE
URBANISME, INFRASTRUCTURES, ÉCOLOGIE)

Gemeentehuis van Sint-Pieters-Woluwe
(A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

HET BRUSSELSE LANDSCHAP TELT VERSCHILLENDE GEMEENTEHUIZEN DIE IN DE EERSTE HELFT VAN DE 20STE EEUW WERDEN GEBOUWD. Net als enkele pleinen en hedendaagse monumentale architecturale gehelen vertonen zij meerdere kenmerken die de tweede kroon van Brussel typeren en bijdragen tot de consolidatie van de morfologie van de Belgische hoofdstad. In deze periode bestond er echter geen enkel officieel plan of referentiedocument om de groei van Brussel in goede banen te leiden. Ruimtelijke ordening was toen hoofdzakelijk een bevoegdheid van de gemeenten. Aan de hand van de bouw van de civiele infrastructuur van de gemeenten wil dit artikel het mechanisme blootleggen dat aan de basis ligt van hun bijdrage tot de bouw van de Brusselse agglomeratie.

De moderne stedenbouwkundige geschiedenis van Brussel wordt bepaald door twee plannen die op het niveau van de agglomeratie werden uitgewerkt. Beide geven de richting weer die de staat wil geven aan de uitoefening van zijn toezicht op de ontwikkeling van zijn hoofdstad. Zij geven een duidelijk beeld van de vorm van de hoofdstad en de wijze waarop haar ontwikkeling wordt gecoördineerd.

DE VOOGDIJCOÖRDINATIE VAN DE ONTWIKKELING VAN DE AGGLOMERATIE

Het eerste plan heeft als titel 'Algemeen plan voor de uitbreiding en de verfraaiing van de Brusselse agglomeratie', waarvan de bekendste versie dateert van 1866.¹ Dit plan, getekend door Victor Besme, is het meest afgewerkte en efficiënte van

Afb. 1

Gemeentehuis van Anderlecht (Schmitt-GlobalView © GOB).

een reeks documenten bestemd voor de coördinatie van de groei van de stad, in een land waar de autonomie van de gemeenten (en dus ook die van de zogenaamde voorsteden) verankerd is in de wet van 1836. Die verleent de gemeenten de bevoegdheid over de ruimtelijke ordening, hetgeen destijds neerkwam op het bepalen van het tracé van de grote wegen en de rooiplannen. Om tegemoet te komen aan de administratieve uitsplitsing van het grondgebied waarover de hoofdstad zich uitstrekt, plaatst de staat in 1837 de wijken

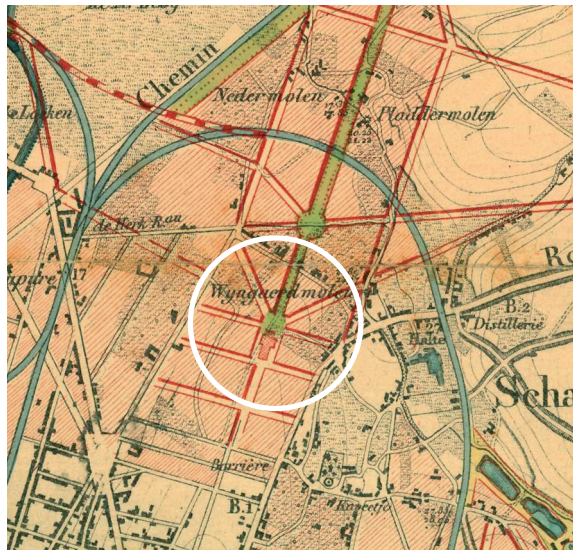
onder haar voogdij door bemiddeling van de wegendienst (waarvan Victor Besme in 1858 de leiding neemt).

De grote lijnen van zijn uitbreidingsplan stuurden de ontwikkeling van de Brusselse agglomeratie tot aan het einde van zijn loopbaan en de gelijktijdige verdwijning van de dienst in 1903. De onbetwistbaar belangrijke impact ervan op de ontwikkeling van Brussel wordt verklaard door de combinatie van twee factoren. Enerzijds heeft Besme er steeds op toegezien dat zijn projecten perfect werden afge-

Afb. 2a

Gemeentehuis van Schaarbeek
(Schmitt-GlobalView © GOB).

Afb. 2b

Locatie van het gemeentehuis van Schaarbeek sinds 1887,
detail van het Besme-plan (1866) (© SAB).

DE INTERCOMMUNALE METROPOOL

Het plan voor het oosten van Groot-Brussel van Dumont verschaft veel inzichten in de dynamiek van de uitbreiding van Brussel tijdens het interbellum volgens een geleidelijk overleg- en toetredingsproces van verschillende gemeenten tot een collectief project, dat in werkelijkheid gemeenschappelijke belangen bundelt inzake ontwikkeling, sanering en communicatie, met een zekere coördinatie op provinciaal niveau.

Na raadpleging van de betrokken gemeenten hernam Dumont voor de Woluwelaan een tracé dat onderzocht werd door een speciale dienst die in 1908 in de provincie Brabant werd opgericht om tegemoet te komen aan de oproep van verschillende burgemeesters om een globale oplossing uit te werken voor de hydrografische kwesties van de agglomeratie en in het bijzonder de aftakeling van het Woluwedal¹. Vijf jaar na het verdwijnen van de dienst van de Wegeninspecteur,

*'la province de Brabant remplit à nouveau beau le rôle que la loi provinciale lui a assigné: celui de tutrice des communes'*².

Hoewel de provincie daadwerkelijk op het niveau van de agglomeratie studies leidt over meerdere grote verkeersaders of het hydrografische systeem³, zoals de westelijke grote ring, ligt de specificiteit van haar werking in het uitvoeringsproces. Dit werd slechts mogelijk door de goedkeuring op 1 maart 1922 van de wet op de intercommunale Vereniging die de gemeenten en provincies in staat stelde om zich te verenigen om samen de uitdagingen aan te pakken die hun respectievelijke grondgebieden overstegen. Vier intercommunales, hetzij een per stroombekken, werden opgericht voor de aanleg van het netwerk van collectoren en nieuwe hoofdwegen, waarvoor de gemeenten zich inzetten om de aangrenzende terreinen te opwaarderen. Deze maatschappijen voeren dus echte stadsprojecten in voor de *intercommunale valleien*⁴,

naar het voorbeeld van de IMTL, de Intercommunale Maatschappij van de Toegangswegen tot de Luchthaven van Brussel, die in 1931 werd opgericht voor de aanleg van de huidige Leopold III-laan en de wijk van het gemeentehuis van Evere, onderzocht door J.J. Eggericx, volgens een tracé dat reeds in het plan van Dumont voorzien was.

De wet op de intercommunale samenwerking werd slechts mogelijk gemaakt door een grondwetswijziging in 1928⁵. Artikel 108 erkende tot dan toe alleen de gemeente en de provincie als lokale machtsniveaus. De intercommunale samenwerking heeft er een derde, tussenliggend niveau aan toegevoegd. Deze herziening vond plaats in de context van een oud politiek debat over de toereikendheid van de bestuursvormen in het licht van de groei van de grote agglomeraties, met enerzijds de thesis van de annexatie van de voorsteden bij de hoofdstad en anderzijds de idee van een *intercommunalisatie* van bevoegdheden binnen een nieuwe

stemd op de trends van de vastgoedmarkt, die volledig in handen was van de privésector en waarmee hij goed vertrouwd was. Hoewel zijn plan de administratieve grenzen oversteeg, heeft hij anderzijds nooit de belangen van de gemeenten verwaarloosd en hield hij rekening met hun noden bij de aanleg van het wegennetwerk van de grootstad.

De bouw van het gemeentehuis van Anderlecht is hier een goed voorbeeld van. Het gebouw biedt Besme een uitstekende achtergrond voor de monumentale ganzenpootcompositie van het Grondwetplein, het voorplein van het vroegere Zuidstation. Daarnaast vormt dit gemeentehuis een ontwikkelingskatalysator voor

de vastgoedmaatschappij die concessiehouder is voor de bouw van de nieuwe Kuregemwijk. Om zich van de aanwezigheid van dit prestigieus monument te verzekeren schenkt de *Société Immobilière de Cureghem* het terrein en draagt ze de kosten van het gebouw en van de aanleg van het ruime voorplein². De gemeente verkrijgt van haar kant een spiksplinter-nieuwe en volledig door de privésector gefinancierde infrastructuur op maat van haar nieuwe grootstedelijke rol, en dit ondanks een excentrische inplanting ten opzichte van de oude dorpskern van Anderlecht (afb. 1) (hetgeen overigens felle tegenstand bij de plaatselijke bevolking zou oproepen³). Het principe van verzoening tussen het grootstedelijke

schema van Besme, de financiële logica van de verkavelaars en de belangen van de lokale overheden wordt herhaald voor Schaarbeek (1880) (afb. 2a en 2b), Ukkel (1882), Sint-Gillis (1896)⁴ en Koekelberg⁵, die allemaal hun politieke en administratieve zetel inplanten in het wegennetwerk van de koninklijke en monumentale hoofdstad die aan het einde van de 19de eeuw in volle ontwikkeling is.

Daarna is het wachten tot het derde kwart van de 20ste eeuw voordat een tweede plan voor de rechtstreekse en globale reglementering van het grondgebied van het Brussels gewest het daglicht ziet: het gewestplan. Dit document beoogt de regulering van

hoofdstedelijke provincie. De idee kwam van de burgemeester van Sint-Gillis, Maurice Van Meenen, aan het eind van de 19de eeuw, en werd in de jaren 1920 meermaals onderzocht in een speciale parlementaire commissie, waarna ze uiteindelijk werd overgenomen door de commissaris voor de Grote Agglomeraties⁶, Georges Holvoet. In zijn verslag van 1937 steunde hij deze optie en benadrukte hij de onmiskenbare bijdrage van de Conferentie van Burgemeesters in de coördinatie van de acties van de gemeenten die de agglomeratie vormen⁷. De Conferentie werd in 1874 opgericht door Jules Anspach, burgemeester van Brussel, en omvatte eerst acht, daarna 16 en ten slotte, vanaf 1932, 19 gemeenten. Ze wijdde zich aan het beheer van de essentiële bevoegdheden van de metropool: het openbaar vervoer, de huisvuilophaling en de distributie- en rioleringsnetten. Deze collegiale werkwijze, die zou bijdragen tot het ontstaan van een agglomeratiebewustzijn⁸, werd uiteindelijk in 1971 geformaliseerd door de Agglomeratieraad, die zelf

in 1972 officieel bekrachtigd werd in het staatsvormingsproces en het embryo vormde van wat later het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zou worden.

NOTEN

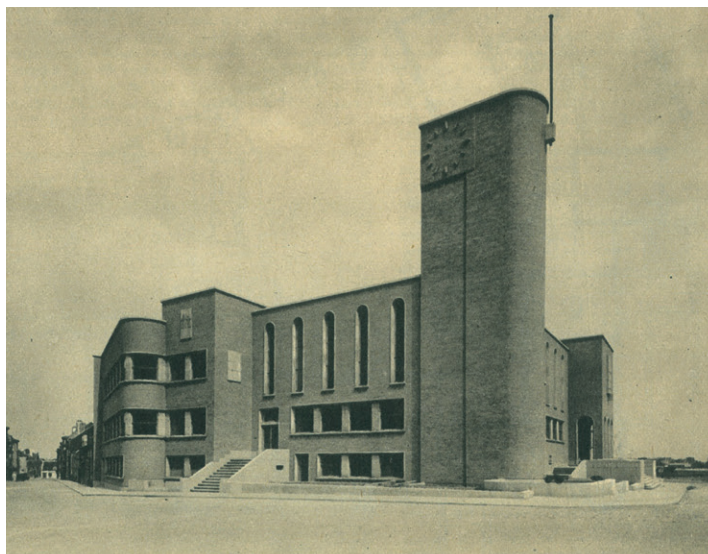
1. VILLEIRS, M., DUJEU, M., FRANKIGNOUL, D.J., DÉSIR, G., *Histoire de Woluwe-Saint-Lambert*, Fondation Albert Marinus/Gemeentelijk Museum van Sint-Lambrechts-Woluwe, Brussel, 1991, p. 222.
2. 'vervult de provincie Brabant opnieuw de mooie rol die de Provinciewet haar heeft toegekend: die van voorgedijoverheid van de gemeenten'. Verklaring van de hoofdingenieur van de provincie Brabant (1931) overgenomen in zijn toespraak tijdens het colloquium georganiseerd voor de stadsplanning- en woningdagen, op 25 en 26 april 1931, in Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, *Urbanisation, habitation: rapports et compte rendu des journées de l'urbanisme et de l'habitation des 25 et 26 avril 1931*, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, Brussel, 1931, p. 107.
3. Naar het voorbeeld van Victor Besme in de 19de eeuw opereren de provinciale technici eveneens rechtstreeks en als

privépersoon binnen de gemeenten. Zo was Prévost technisch adviseur van de gemeente Sint-Jans-Molenbeek.

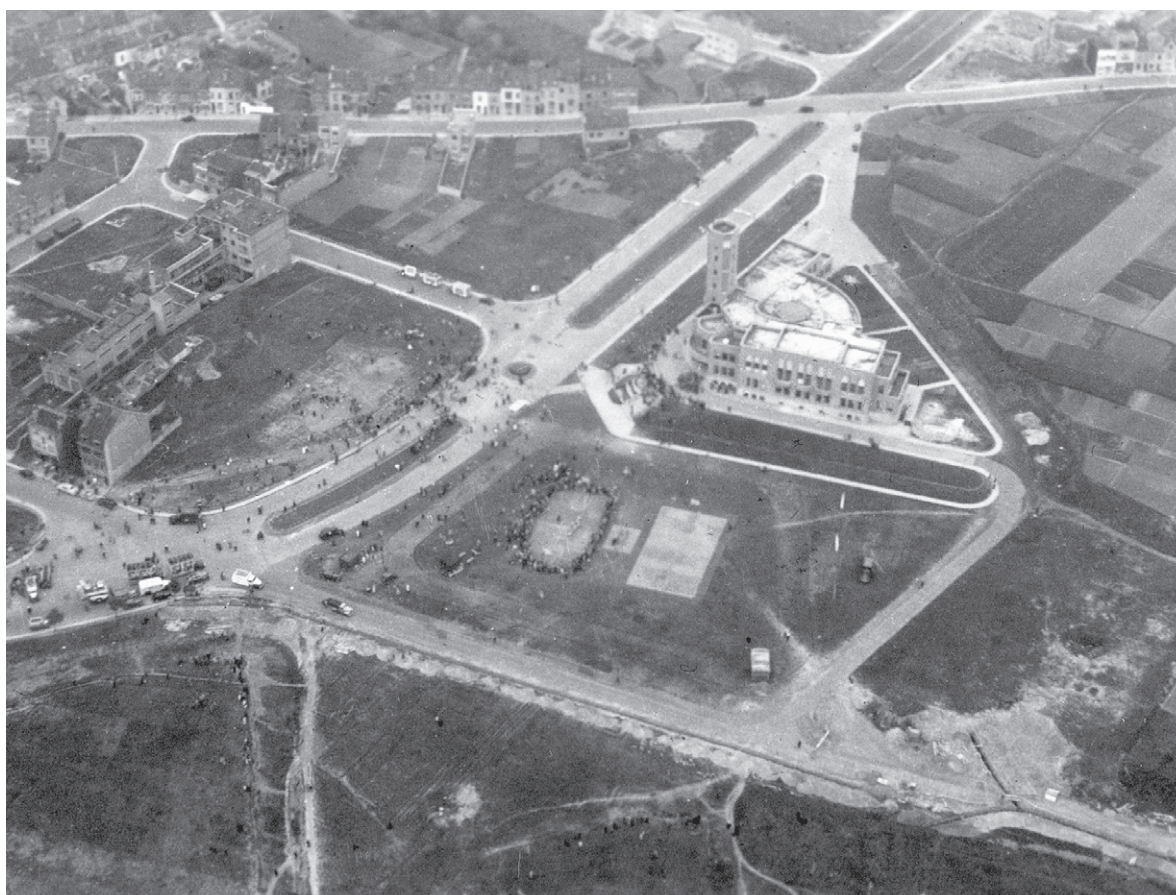
4. *Assainissement des Eaux: la structure intercommunale des grandes vallées de Bruxelles et ses abords = Sanering van het water: de interkommunale structuur van de grote valleien van Brussel en omstreken*, Drukkerij Van Muysewinkel, Brussel, 1983, p. 29.
5. Voor deze paragraaf: KESTELOOT, Ch., 'Le Grand Bruxelles et les après-guerres', in WITTE, E., et al., *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model / Les dix-neuf communes bruxelloises et le modèle bruxellois*, Larcier, Brussel, 2003, pp. 91-95.
6. De functie werd in 1936 ingevoerd.
7. HOLVOET, G., *De groote stedelijke agglomeraties*, Uitg. Ghiesbreght, Brussel, 1937, p. 66.
8. Citaat van Liane Ranieri overgenomen in DE GROOF, R., 'De kwestie Groot-Brussel en de politieke metropolisering van de hoofdstad (1830-1940). Een analyse van de besluitvorming en de politiek-institutionele aspecten van de voorstellen tot hereniging, annexatie, fusie, federatie en districtvorming van Brussel en zijn voorsteden', in WITTE, E., et alii, *op.cit.*, p. 37.

Afb. 3
Gemeentehuis van Vorst op de cover van het tijdschrift *le Mouvement Communal* (1954).

Afb. 5
Gemeentehuis van Evere (*Bâtir*, 1939, z.p.).

Afb. 4
Gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe, luchtfoto van het Tombergplein uit 1950 (foto Roger Vandonck, verz. Gemeentebestuur van Sint-Lambrechts-Woluwe).

Afb. 6
Gemeentehuis van Sint-Pieters-Woluve vandaag (A. de Ville de Goyet © GOB).

de toelaatbare en wenselijke functies en legt de grote lijnen van de regionale mobiliteit vast. Het geeft de staat controle over de planning van het grondgebied. Het werd mogelijk gemaakt door de goedkeuring van de wet van 1962 op de organisatie van de ruimtelijke ordening en werd na een lang proces in 1979 goedgekeurd. Deze wet is zelf een onderdeel van het geleidelijke rijpingsproces van de in 1944 opgerichte Administratie van Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw, in het zog van de invoering van nieuwe planningsinstrumenten: de algemene plannen van aanleg, op het niveau van de gemeente, en de bijzondere plannen van aanleg op het niveau van de wijk of het huizenblok. Behalve het uitstippelen van de wegen hebben deze plannen tot doel de functie te bepalen waarvoor een terrein bestemd is en dikwijls ook de bouwprofielen van de gebouwen vast te leggen die er zullen worden gebouwd.

De opkomst van de ruimtelijke ordening doet, tenminste tot aan de goedkeuring van het gewestplan in 1979, echter geen afbreuk aan de

autonomie van de gemeenten, die bevoegd blijven voor het uitwerken van de plannen. Ze worden daarentegen onderworpen aan een vergaande controle door de centrale administratie, alsook aan het advies van de provincie en de sectoradministraties zoals openbare werken of volksgezondheid, en vanaf 1962 van de Nationale Commissie voor Ruimtelijke Ordening, waarin deskundigen met verschillende achtergronden zetelen die de minister van Openbare Werken moeten helpen om weldoordachte keuzes te maken. Naast de plannen houdt de staat ook toezicht op het privé-initiatief, met de invoering tijdens de Tweede Wereldoorlog van de regel van de dubbele bouwvergunning, de ene afgegeven door de gemeente, en de andere door het ministerie van Openbare Werken vertegenwoordigd door de gemachtigd ambtenaar⁶.

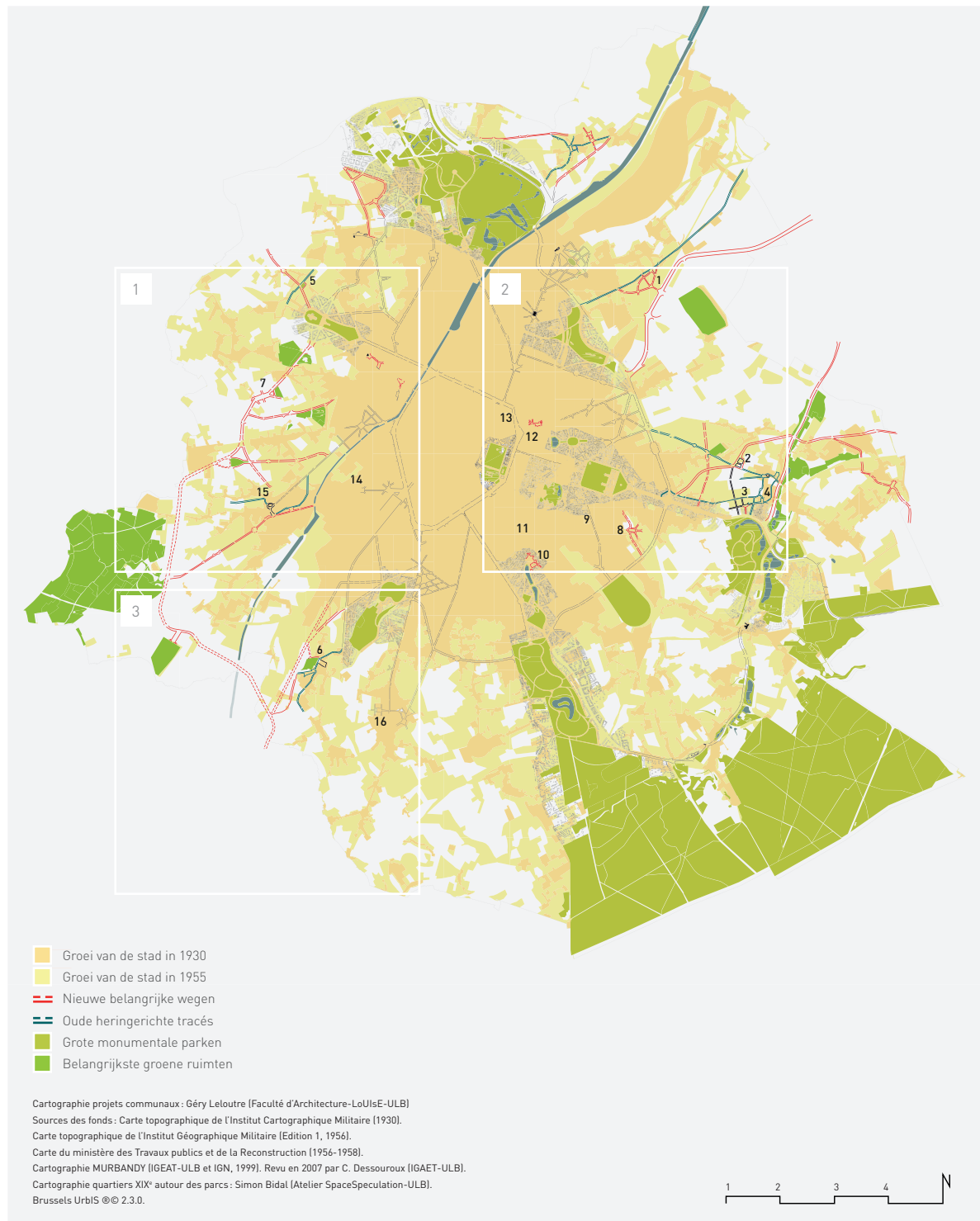
.....
**EEN ACTIE ZONDER VOOGDIJ,
MAAR GEMEENSCHAPPELIJK**

Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw strekte de stad zich globaal

uit tot de perimeter die door het uitbreidingsplan van Victor Besme was bepaald. Het toepassingsgebied ervan stemt overeen met wat de eerste kroon wordt genoemd, tussen de vijfhoek, in het oosten de grote ringlanen, en in het westen de ringspoorlijn 28, plus de aanzet van de grote assen zoals de wijk van de toekomstige basiliek en de Louizalaan, de Houba de Strooperlaan, de Tervurenlaan en de Meiselaan. Tussen enerzijds het verdwijnen van de functie van wegeninspecteur in het begin van de 20ste eeuw en anderzijds de veralgemening van de plannen van aanleg vanaf het einde van de jaren 1950 oefenen de gemeenten hun bevoegdheden inzake ruimtelijke ordening (vanaf de wet van 1836) alleen uit, zonder officieel toezicht door een hogere overheid⁷.

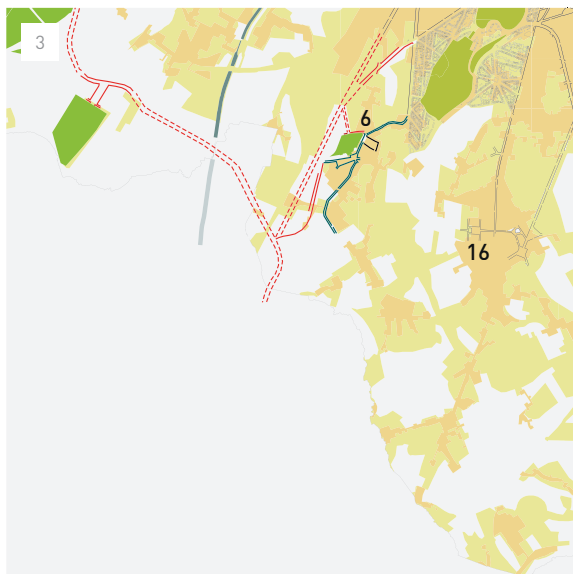
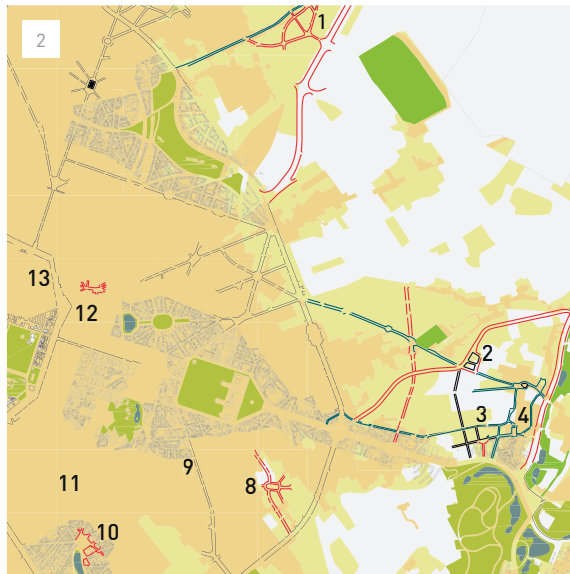
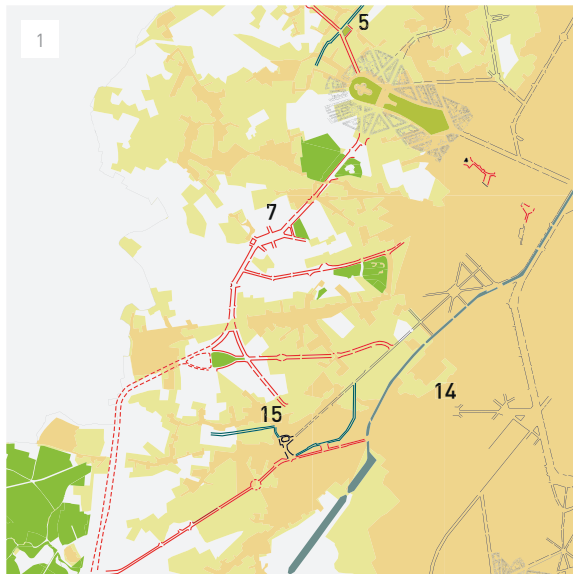
In die context vangt de verstedelijking van de tweede kroon aan op de uitgestrekte gebieden tussen de grote monumentale assen uit de 19de eeuw en verschijnen de emblematische art-decogemeentehuizen van Vorst (Dewin, 1935-1938) (afb. 3) en Sint-Lambrechts-Woluve (Diongre, 1937-1939) (afb. 4). Dit laatste maakt deel uit van een reeks van drie, tussen het gemeentehuis van Evere, in hedendaagse stijl (Rousseau, 1938-1939) (afb. 5), en het gemeentehuis van Sint-Pieters-Woluve (afb. 6), dat iets later in 1949 werd ontworpen (Vermeiren en Nicaise⁸) maar waarvan de bouw pas in 1961 van start ging. Hun architecturale gelijkenissen zijn welbekend: de verwijzing naar het belfort, symbool van het gouden tijdperk van de gemeentelijke macht, alsook een combinatie van moderniteit en verwijzingen naar de geschiedenis, gekenmerkt door een statig en plechtig classicisme.

Minder evident maar fundamenteel is de plaatsing van deze gebouwen ten opzichte van hun respectievelijk

Afb. 7

De gecoördineerde bouw van een intercommunale metropool door de Brusselse gemeenten. Op de achtergrond is de groei van de stad te zien tussen 1930 en 1955. Het is duidelijk te zien hoe de gemeentehuizen die tijdens deze periode werden gebouwd, ingeplant werden aan de rand van de reeds verstedelijkte zones en een katalysator voor de stadsontwikkeling vormden, steeds op het kruispunt van nieuwe belangrijke wegen (in het rood) en oude heringerichte tracés (in het blauw). Dit nieuwe wegennet vormt een gecoördineerde uitbreiding of aanvulling van de stadsstructuur die overgeërfd werd van de tracéstedebouw uit de 19e eeuw, gebaseerd op perspectiefassen en grote monumentale parken. In felgroen: de belangrijkste groene ruimten van de agglomeratie als gevolg van deze gecoördineerde actie van de gemeenten. De kleuren zijn overgenomen van het plan van Albert Dumont voor het oostelijk gedeelte van Groot-Brussel.

- 1 Gemeentehuis van Evere
- 2 Gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe
- 3 Gemeentehuis van Sint-Pieters-Woluwe
- 4 Sint-Pietersvoorplein
- 5 Burgercentrum van Ganshoren (ontwerp van een gemeentehuis)
- 6 Gemeentehuis en Burgercentrum van Vorst
- 7 Burgercentrum van Molenbeek
- 8 Gemeente Koning Overwinnaarplein (Etterbeek)
- 9 Gemeentehuis van Etterbeek
- 10 Gemeenteforum van Flageyplein
- 11 Gemeentehuis van Elsene
- 12 Feestzaal, Sint-Josseplein
- 13 Gemeentehuis van Sint-Josse
- 14 Gemeentehuis van Anderlecht
- 15 Dapperheidsplein
- 16 Gemeentehuis van Ukkel

gemeentelijk grondgebied. Terwijl de gemeentehuizen uit het einde van de 19de eeuw kaderen in het wegennetwerk van de monumentale koninklijke hoofdstad, en soms volledig buiten de oude dorpskernen liggen zoals in Anderlecht, zijn die van Evere, Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe centraler gelegen (afb. 7). Zij zijn geplaatst in een subtiel evenwicht tussen historische hercentring en voortzetting van de ontwikkeling van de agglome-

meratie, met een voorkeur voor de kruising tussen een historisch structurerend wegennet en nieuwe belangrijke communicatieassen, die eveneens systematisch op het scharnierpunt wordt geplaatst tussen de reeds verstedelijkte zone en de zone die nog verstedelijkt moet worden. Evere⁹ en Sint-Lambrechts-Woluwe denken reeds vroeg en zelfstandig na over een meer efficiënte lokalisatie van hun zetel. De gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe

verwerpt de idee van een inplanting in de Linthoutwijk, die reeds sterk verstedelijkt is maar te ver van het centrum wordt bevonden, aan de grens met Schaarbeek, en geeft uitdrukkelijk de voorkeur aan het Tombergplateau. Bij de lancering van de architectuurwedstrijd voor een nieuw gemeentehuis werd deze nog onbebouwde plaats aangeduid als *'futur point de convergence entre la ville nouvelle et l'ancien village'*¹⁰.

Afb. 8

Algemeen plan van het oostelijk deel van Groot-Brussel (zie DUMONT, A., *Étude du Grand Bruxelles Partie Est. Communes de Laeken, Schaerbeek, Saint-Josse-ten-Noode, Evere, Woluwe-St-Etienne, Crainhem, Wesembeek, Woluwe-St-Pierre, Woluwe-St-Lambert, Etterbeek, Watermael-Boitsfort, Auderghem et Tervueren*, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, Drukkerij Henri Dumont, Brussel, 1918).

Afb. 9

Tweede ontwerp van het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe in Vlaamse neorenaissancestijl, van Joseph Diongre (1919), die eerder al de in 1909 georganiseerde wedstrijd had gewonnen, op basis van een stedenbouwkundige studie van Albert Dumont (© Museum van Sint-Lambrechts-Woluwe).

Afb. 10

Tussen de twee oorlogen speelt de topografie een beslissende rol in het tracé van de wegen. Er wordt afgestapt van rechte lijnen om de vormen van het terrein op goedkopere wijze te volgen. De Woluwelaan volgt trouw de bodem van de vallei, terwijl de bochten van de Broquevillelaan, bovenaan gelegen, de gunstigste hellingen zoeken. Het gemeentehuis ligt op het hoogste punt. Deze locatie geeft een bijzondere zichtbaarheid aan de dure appartementsgebouwen van de laan en de toren van het gemeentehuis, zoals te zien is op deze foto die vanaf het Georges Henry-park is genomen (foto auteur).

In werkelijkheid duidt dit evenwicht op een bewuste keuze om deel te nemen aan de stadsdynamiek die de gemeentelijke macht ruim overschrijdt. De twee Brusselse gemeenten van de Woluwe vallei gaven immers dezelfde architect, Albert Dumont, opdracht om zich over hun ontwikkeling te buigen. Dumont was destijds geen onbekende: hij bouwde het majestueuze stadhuis van Sint-Gillis en nam in 1913 actief deel aan het stichtingscongres van de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (VBSG) in Gent, waarop hij enkele te volgen regels voor het tracé van de voorstedelijke wijken uiteenzet.¹¹ Dit nieuwe orgaan, waarbij de gemeenten zich vrijwillig aansloten,

voorzag zich van bij zijn oprichting van een documentatiecentrum¹² en leidde de oprichting van adviescomités bij zijn leden. Dumont, die lid was van de comités voor de gemeenten van het Woluwedal, bestudeerde hun ontwikkeling alsof beide gemeenten er slechts één enkele waren.¹³ Na overleg met Schaarbeek en Evere, en daarna met de adviescomités van Tervuren, Oudergem, Wezembeek en Sint-Stevens-Woluwe over de verbinding van de wegen tussen de verschillende gemeenten, verzamelde Dumont al deze studies en initiatieven in een *'plan d'ensemble pour la partie Est du Grand Bruxelles'*¹⁴, zoals hij zelf schreef in de korte memo bij het document (afb. 8).

.....
FORMULERING EN VERSPREIDING VAN GEMEENSCHAPPELIJKE KENNIS

Met het oog op een betere leesbaarheid maakt Dumont een onderscheid tussen de nieuwe hoofdwegen in het rood, de secundaire wegen in het geel, terwijl de belangrijke historische wegen in het blauw zijn aangeduid. Zo is de plaats van de gemeentehuizen op de kruispunten van de rode en blauwe wegen duidelijk zichtbaar binnen een geheel dat een grote publieke ruimte omvat.

In het geval van Sint-Lambrechts-Woluwe wordt het Tombergplateau (afb. 10) gedomineerd door het

gemeentehuis, dat het voorwerp was van een wedstrijd in 1909 die gewonnen werd door Joseph Diongre (afb. 9). Een enorme open ruimte met een park in landschapsstijl op de hellingen van de huidige wijk van de Pauwels- en Rullenslaan opent het zicht op het Woluwepark. In Sint-Pieters-Woluwe heeft het de vorm van een terrasesplanade. Het bovenste niveau vormt het voorplein van de vergrote parochiekerk, terwijl de administratieve zetel – waarvan de conceptie (zonder gevolg) werd toevertrouwd aan Dumont – zich lager bevindt (afb. 11). De realisaties van deze twee gemeenten verschillen uiteindelijk van het plan van Dumont, maar blijven toch trouw aan de geest ervan: in de nabijheid van het historisch centrum, aan de rand van de verstedelijkte zone en op het kruispunt van een belangrijke weg met een historische weg. De locatie van het gemeentehuis van Evere komt vandaag perfect overeen met het plan van Dumont.

Deze schikking wordt eveneens herhaald in het project voor een *administratief en religieus centrum* voor Ganshoren (afb. 12), zoals voorzien was in de eerste versie van het algemeen plan van aanleg dat in 1947 door de gemeentelijke diensten werd opgesteld. Het dossier omvat een foto van een schets voor een nieuw gemeentehuis van gemeentearchitect Dominique Stevens. De analogie met de hierboven vermelde realisaties is treffend¹⁵.

De herhaling van de inrichtingsconcepten is sterk beïnvloed door de persoonlijkheid van de projectauteurs, die tot een groep theoretici en practici behoren met gemeenschappelijke culturele referenties en achtergronden in termen van architectuur en stadsplanning. Albert Dumont had zich geleidelijk aan opgewerkt in het oosten van Brussel. Na zijn overlijden in 1920 werd hij in

Sint-Lambrechts-Woluwe opgevolgd door Jean-Jules Eggericx, in samenwerking met Raphaël Verwilghen. Toen bij de ondertekening van het studiecontract in 1934 de gemeentelijke overheid door de pers¹⁶ en de provincie werd verweten geen beroep te doen op de interne diensten, gaf Eggericx blijk van zijn deskundigheid. Hij benadrukte dat *'aucune commune, en Belgique, ne possède actuellement un service des Travaux qui puisse résoudre des cas aussi particuliers que celui [de l'aménagement du quartier du Tomberg]'* en dat zijn partner Raphaël Verwilghen *'est à ce moment le seul*

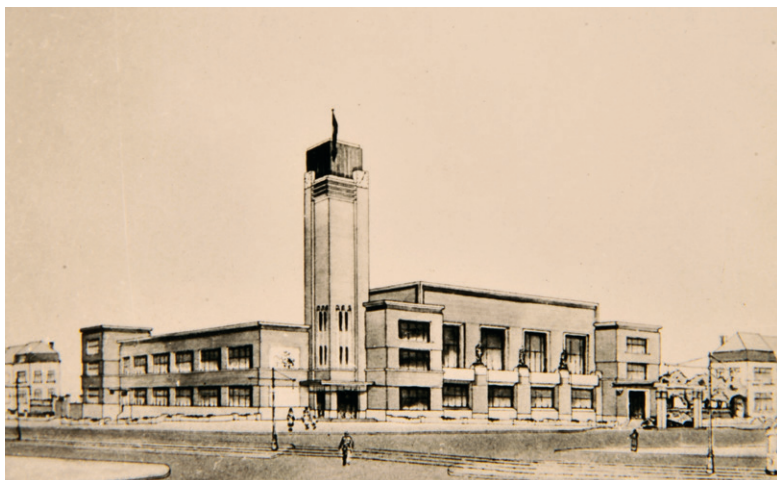
*professeur d'urbanisme en Belgique'*¹⁷. Eggericx was tijdens de Eerste Wereldoorlog naar het Verenigd Koninkrijk uitgeweken, waar hij topopleidingen kon volgen geleid door de *International Garden Cities Town and Planning Association*, en, samen met Verwilghen, een grondige technische kennis verwierf inzake project- en stadsbeheer die zij na hun terugkeer in België zouden benutten.

Eggericx, die betrokken was bij de bouw van de eerste sociale woningcomplexen in de vorm van tuinvijken, verwierf bekendheid door zijn ont-

Afb. 11

Ontwerp van Albert Dumont voor een uitgestrekt gemeenteplein dat de kerk van het oude dorp en het gemeentehuis van Sint-Pieters-Woluwe omvat (verz. van de auteur).

Afb. 12

Ontwerp van het gemeentehuis van Ganshoren op de hoek, alsook van een nieuw gemeenteplein (verz. van de auteur).

Afb. 13

De locatie die werd gekozen voor het nieuwe gemeenteplein van Sint-Jans-Molenbeek (ontwerp Fr. Hoeben) was slechts van korte duur, zoals blijkt uit de vergelijking van de luchtfoto's van 1931 en 1971 [referentie bruciel].

werp en realisatie van Le Logis en Floréal in Watermaal-Bosvoorde en kreeg daarna veel studieopdrachten voor rekening van de gemeenten. In feite werkte Eggericx gelijktijdig aan het plan voor Sint-Lambrechts-Woluwe, aan het project voor een gemeentelijk centrum in Watermaal-Bosvoorde¹⁸, voor de uitbreiding van Jette en voor de Leopold III-laan en omgeving, waaronder het gemeenteplein van Evere¹⁹.

Voor de realisatie van Le Logis en Floréal werkte Eggericx samen met Louis Van der Swaelmen. Deze landschapsarchitect verbleef tijdens de oorlog in Nederland, waar hij, zoals andere Belgische architecten, in aanraking kwam met de avant-gardestromingen van De Stijl en vooral de Amsterdamse School, die de compositieregels van de openbare architectuur met succes herinterpreteerden. Naar het voorbeeld van Verwiltghen in het Verenigd Koninkrijk leidde Van der Swaelmen, onder voorzitter-

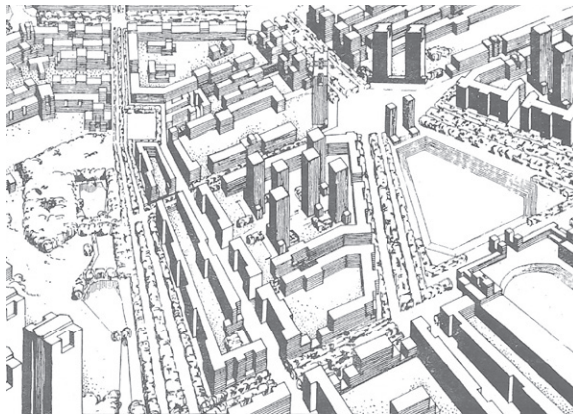
schap van de beroemde Nederlandse architect H.P. Berlage²⁰, het *Comité Néerlando-Belge d'Art Civique*. Met Huib Hoste nam hij deel aan het ontwerp van de tuinwijk Kappelleveld in Sint-Lambrechts-Woluwe.

Hoste, die ook was uitgeweken, had eveneens belangstelling voor het werk van de Amsterdamse School, in het bijzonder van Michel de Klerk, die hem inspireerde voor de nieuwe grafische middelen, een manier om de programmatische elementen in de gevel van een gebouw te combineren, zodat een 'bouwblok even artistiek is als (...) een stadhuis'. Toen in 1935 het bouwproject van het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe werd hervat, nam Joseph Diongre burgemeester Albert Servais en de schepenen van Openbare Werken mee om te gaan kijken naar de uitgepuurde lijnen van het stadhuis van Hilversum van Willem Dudok²¹, de architect van deze stad, die door Berlage was

opgeleid en eveneens beïnvloed werd door de Amsterdamse School. De bewondering die Diongre koesterde voor Dudoks assemblagespel van verschillende volumes met gelijkmatige bakstenen, dat monumentaliteit, functionaliteit en articulatie van de verschillende schalen verenigde, was bepalend voor de bouw van het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe.

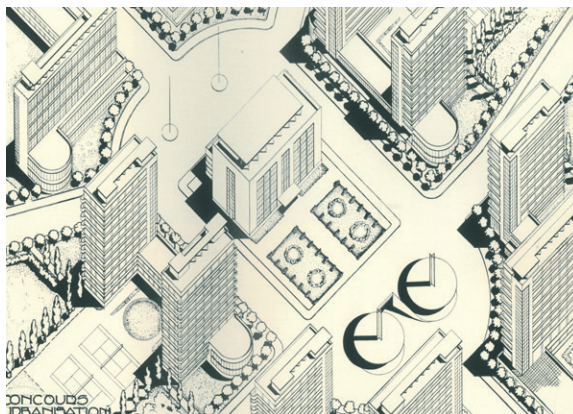
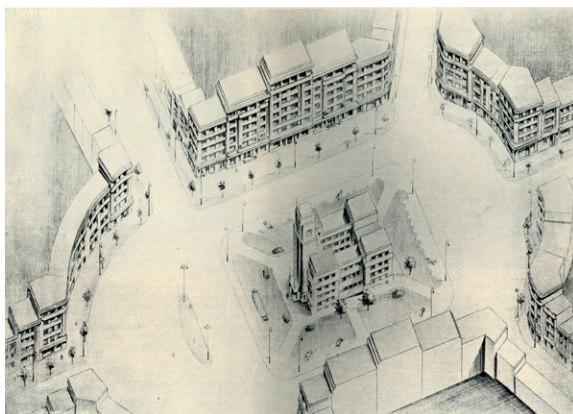
HET GEMEENTEPLEIN

Hoewel, zoals we in Sint-Lambrechts-Woluwe gezien hebben, de gemeenten zeer vroeg wedstrijden organiseerden voor het ontwerp van hun belangrijkste gebouwen, werd deze praktijk nog geaccentueerd na de Eerste Wereldoorlog en vooral uitgebreid tot de inrichting van nieuwe wijken. Daarin trad één projectthema bijzonder op de voorgrond: het gemeenteplein.

Afb. 14

Plan en perspectiefzicht van het ontwerp van Hoeben voor het nieuwe Molenbeek: de gemeentelijke voorzieningen zijn op monumentale wijze verbonden door een plein geplaatst op de toekomstige Grote Ringlaan [*Le Document*, nr. 79, 1931, z.p.].

Afb. 15a

Koning Overwinnaarplein, winnend ontwerp voor een gemeenteplein in Etterbeek: Paul Posno past het principe van het programmaplein toe, met gevels in gemeenschappelijke klassieke stijl voor al de toekomstige vastgoedbeheerders [*L'Émulation*, 7, 1936, p. 118].

Afb. 15b

Koning Overwinnaarplein, ontwerp van architect M. Brunfaut, ontwerp voor de 'Concours d'urbanisation à Etterbeek' [*L'Émulation*, 7, 1936, p. 119].

Tijdens de oorlog waren alle spelers die afhankelijk waren van de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (VBSG) unaniem over de houding die tegenover de bezetter moest worden aangenomen. Elke vorm van samenwerking was uitgesloten, de enige aanvaardbare en mogelijke actie was de voorbereiding van de wederopbouw²². In de woorden van Émile de Béco, gouverneur van de provincie Brabant, ging het erom 'gagner du temps en se documentant', en de techniek van het plan van aanleg te ontwikkelen. Binnen de VBSG waren velen, zoals de Béco, zich bewust van het gebrek aan ervaring in termen van het uitwerken van

plannen en stimuleerden zij officieel de organisatie van ideeënwedstrijden voor de inrichting van nieuwe of verwoeste wijken. 'Nous leur disons et nous leur disons encore: songez à ouvrir des concours pour vous assurer la meilleure compréhension possible, par voie de comparaison, de la disposition et des alignements de votre territoire', schreef de Béco in 1919 in *Mouvement Communal*²³.

Minder dan twee jaar later, in 1921, deed Sint-Jans-Molenbeek een beroep op de VBSG om een wedstrijd te organiseren voor de ontwikkeling van meer dan de helft van zijn grondgebied, tot voorbij spoorlijn nr. 28,

tot dan toe een dicht en industrieel gebied uit het midden van de 19de eeuw. De wedstrijdjury, die werd voorgezeten door Jules Brunfaut en eveneens was samengesteld uit Louis Van der Swaelmen (secretaris), Raphaël Verwilghen, Émile Vinck (Directeur van de VBSG) en Louis Mettwie (de burgemeester), koos voor het project van de jonge architect François Hoeben (afb. 14). De jury was vol lof over de capaciteit van dit lokale project om zich in een regionale dynamiek te integreren: 'le plan crée sur les admirables plateaux de Molenbeek-Saint-Jean une unité fonctionnelle en soi, mais qui se relie parfaitement à une conception fonctionnelle générale de

Afb. 16a

Het Flageyplein werd ontworpen als een gemeenteplein (Schmitt-GlobalView © GOB).

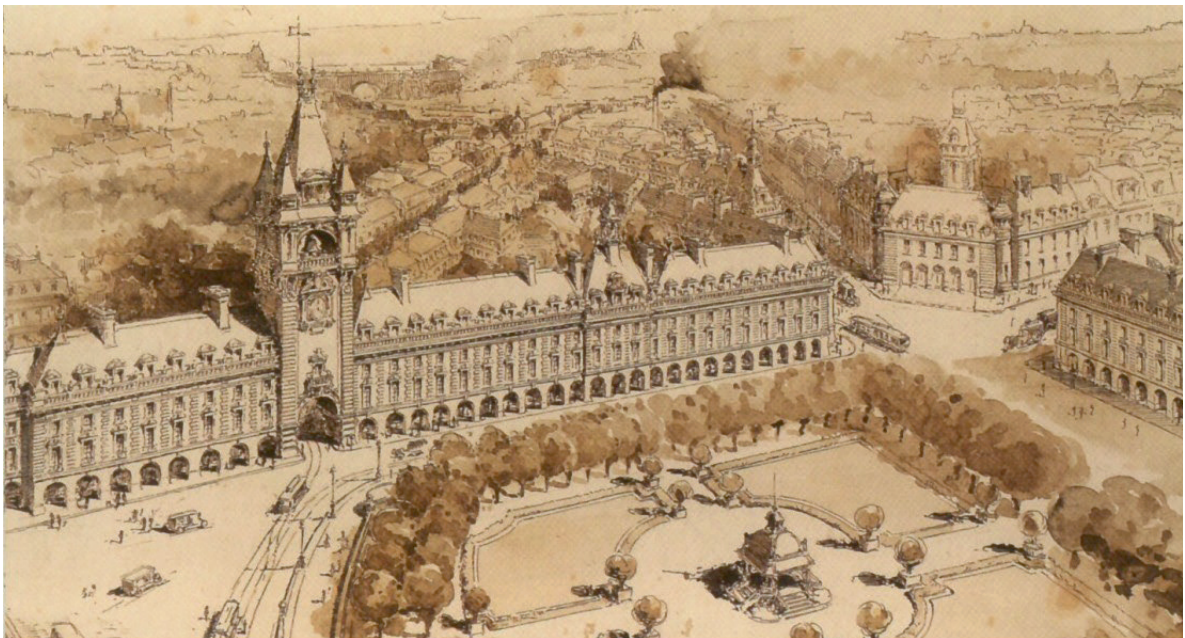

Afb. 16b

Ontwerp voor de inrichting van het Heilig-Kruisplein van architect Eugène Dhuicque, omstreeks 1912 (Gemeentebestuur van Elsene, OW 35 map 139).

Afb. 16c

Ontwerp voor de inrichting van het Flageyplein rond 1930, foto R. Jacobs uit Roger Wielandts, *Het gebouw van het N.I.R. 50 jaar: een herdenking en her-denking*, BRT, Brussel, 1985, p.10.

▲ 16b

▼ 16c

*l'ensemble de l'agglomération bruxelloise (...)*²⁴. Het wedstrijdreglement benadrukte immers de noodzaak om het tracé van de Grote Ringlaan²⁵ vast te leggen en het verkeer te verzorgen rond het sportterrein van Daring Club²⁶. Het interessante aan het voorstel van Hoeben was de manier waarop hij deze vereisten integreerde in het ontwerp van een uitgestrekt monumentaal openbaar plein, een gemeenteplein waarvan de uiteinden twee openbare functies verbinden: een gebouw dat op een nieuwe kerk lijkt en het gemeentelijk sportcentrum²⁷. Na de wedstrijd werd een gemeentepancommissie opgericht, met de bedoeling het project in een rooiplan te vertalen. Van de imposante samenstelling van publieke volumes is er eindelijk het tracé overgebleven²⁸ (afb. 13).

De rooilijnplannen hadden een sterke invloed op de vorm van de gemeentepelden in de Brusselse agglomeratie. Toen Etterbeek in 1936

een wedstrijd organiseerde voor een nieuw plein en een openbaar gebouw in het midden van een toekomstige wijk, kwamen twee projecten tegen elkaar uit. Gaston Brunfaut, een avant-gardepersoonlijkheid die zich bijzonder actief inzette voor het promoten van moderne architectuur, maakte van de gelegenheid gebruik om een geometrische compositie van woontorens in een groen kader voor te stellen. De jury wees zijn voorstel van vrijstaande gebouwen af, dat werd beschouwd als *'plastiquement intéressante mais irréalisable dans le contexte bruxellois'*²⁹, ten gunste van het compositievoorstel met klassieke gevels van Paul Posno, dat vandaag het Koning Overwinnaarplein vormt (afb. 15a en 15b). In werkelijkheid was de Brusselse vastgoeddynamiek niet klaar. Tijdens het interbellum bleef ze gebaseerd op een splitsing tussen grondplanning voor verkavelingen en bouwwerken op perceelniveau, volgens de voorschriften van de rooilijnplannen. Het project van Brunfaut

bracht integendeel vastgoedinvesteers van een andere schaal met zich mee, zoals het geval zou zijn vanaf het einde van de jaren 1950.

EEN GEMEENSCHAPPELIJKE ARCHITECTUUR

Zoals in het geval van het project voor het Koning Overwinnaarplein keerde het opleggen van de gevels aan de kandidaat-bouwer, het gebruikmaken van esthetische erfgoedwaarden meermaals terug wanneer een gemeente een publieke ruimte aanlegde. Dit was het geval in Anderlecht, dat in 1905 de verstedelijking van de Meir overwoog en bij die gelegenheid de rooilijnen van zijn historisch centrum herzag. De gemeenteraad voorzag ook tijdens de zitting van 8 mei 1911 dat de op te trekken gebouwen van het toekomstige Dapperheidsplein *'devront s'inspirer des styles du XVIe au XVIIIe siècle, de façon à éviter une grande*

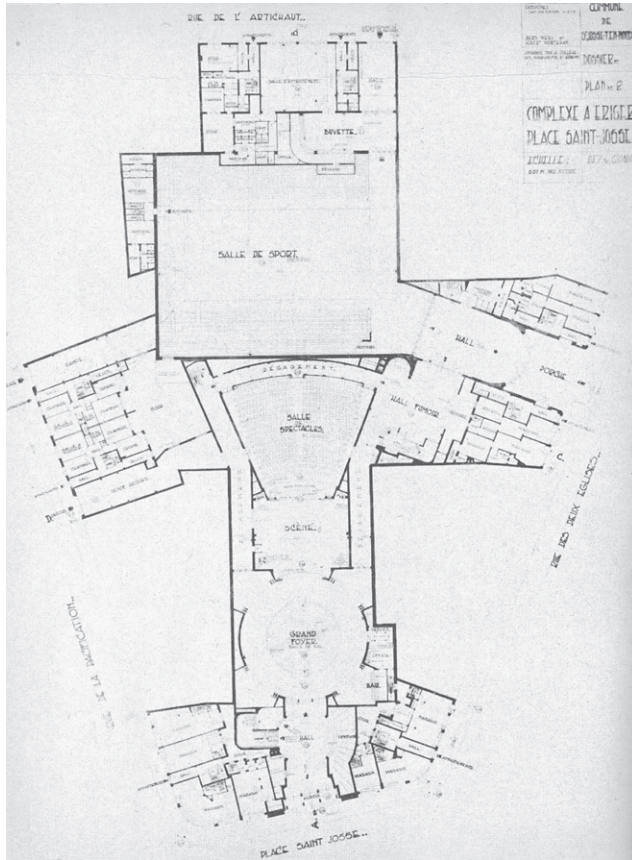
HET GEMEENTENET: DE VORMING VAN EEN GEMEENSCHAPPELIJKE KNOWHOW VOOR HET BEHEER VAN DE GEMEENTEN

Albert Dumont illustreerde de manier waarop de ideeën tussen de gemeenten worden uitgewisseld door tussenkomst van een beperkt aantal technische experts. De stedenbouwkundige expertise was een echte activiteit geworden, zowel op lokaal als internationaal niveau, die technici bijebracht die gewend waren om van de ene stad naar de andere te reizen. Zij vormden een echt *'toile municipale'*, m.a.w. *'un espace social qui traverse les limites nationales, régionales ou linguistiques (...) rassemblant des agents'* met uiteenlopende middelen, kenmerken en doelstellingen, maar

*'partageant un intérêt à définir, à diffuser ou à modifier les normes qui ordonnent la définition et la pratique du gouvernement municipal urbain'*¹. Die kwamen samen en deelden hun ervaring tijdens congressen waarvan de bekendste die van Londen (1906) en Gent (1913) waren. Daar namen persoonlijkheden aan deel als Joseph Stübgen, Otto Wagner, Raymond Unwin – een van de belangrijkste theoretici van de tuinvijken –, Patrick Geddes, Peter Abercrombie, of nog, langs Belgische kant, Charles Buls, Jules Brunfaut, Louis Van der Swaelmen, Raphaël Verwilghen, Hubert Marcq en Albert Dumont².

Binnen dit netwerk speelde België, een land met een vroegtijdige verstedelijking, een belangrijke rol, die bijzonder geaccentueerd werd

door de Eerste Wereldoorlog. Vele technici, architecten en experts weken immers uit naar gebieden in Frankrijk, Nederland en Groot-Brittannië die ver verwijderd waren van het conflict. In Nederland werd het *Comité Néerland-Belge d'Art Civique* opgericht onder leiding van de jonge Louis Van der Swaelmen, die van zijn gedwongen uitwijking profiteerde om de eerste Franstalige stedenbouwkundige synthese te schrijven: *Préliminaires d'Art Civique*³. In het Verenigd Koninkrijk werd het *Belgian Town Planning Committee* opgericht om een expositie en een reeks opleidingen voor de uitgeweken Belgische technici te organiseren over de stadsinrichting en de infrastructuur, terwijl de *Cercle d'Étude pour l'Examen des Problèmes de la reconstruction* aan een survey begon

Afb. 17a en 17b

Het nieuwe *Centre Civique* met gemeentelijke feest- en sportzaal, Sint-Joostplein. Hoogtepunt tot afsluiting van een reeks aanpassingen aan het plein sinds het begin van de jaren 1950 (*Le Mouvement Communal*, nr. 270, 1952, pp. 224-227).

van de verwoeste Belgische gebieden, voor een tijdje onder leiding van Raphaël Verwilghen⁴.

Verwilghen keerde terug met een aanzienlijke bagage, waarna hij zich in 1919 aansloot bij de studiedienst van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen, waar hij het tuinwijkconcept voor sociale woningen in België uitwerkte, zowel beïnvloed door zijn ervaring in Groot-Brittannië als door de realisaties van de Fransman Henri Sellier of de Duitser Adolf Schmidt⁵. In Belgische vakbladen als *La Cité*, *Tekhné* en vooral *Mouvement Communal* werd heel veel aandacht besteed aan nationale of internationale acties en discussies over alles wat te maken had met het gemeenteproject en -beheer. Verwilghen nam

samen met persoonlijkheden als Jean-Jules Eggericx, Louis Van der Swaelmen of Huib Hoste deel aan de Internationale Congressen voor Moderne Architectuur, een avantgardereflexiebeweging waarvan de derde editie, gefocust op woningen, in 1930 in Brussel werd georganiseerd. Samen vertegenwoordigden zij een nieuwe generatie van toptechnici die haar stempel zou drukken op de stadsontwikkeling tijdens het interbellum.

NOTEN

1. 'gemeentenet'; 'een sociale ruimte die de nationale, regionale of taalkundige (...) grenzen overschrijdt en die ambtenaren verenigt'; met een gemeenschappelijke belangstelling om de normen te bepalen,

te verspreiden of te wijzigen die de definitie en praktijk van de gemeentelijke overheid in de stad ordenen'.

La toile municipale aux XIXe-XXe siècles: un panorama transnational vu d'Europe - 1016012ar.pdf'. Geraadpleegd op 7 juli 2015. <http://www.erudit.org>, p. 43. Zie ook *La ville paysage...*

2. De twee laatstgenoemden waren de ongelukkige kandidaten van de wedstrijd voor het nieuwe gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe in 1909.
3. STYNEN, H., *Louis van der Swaelmen, 1883-1929: animateur du mouvement moderne en Belgique*. Architecture + Documents, P. Mardaga, Brussel, 1979, p. 24.
4. UYTENHOVE, P., 'Internationale inspanningen voor een modern België', in SMETS, M., *Resurgam: de Belgische wederopbouw na 1914*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1985, pp. 34-36.
5. GRULOIS, G., *Le 'Grand Bruxelles': généalogie d'une figure métropolitaine dans la Belgique de l'entre-deux-guerres*, te verschijnen, p. 9.

Afb. 18

Wedersamenstelling van het ontwerp voor een gemeenschapscentrum in Vorst, compilatie van de tracés en ingrepen tussen 1904 en 1948 (verz. auteur).

*discordance avec celui de l'église Saint-Guidon*³⁰.

De algemene afmetingen van de publieke ruimten, de horizontale lijnen van de gevels en het gebruik van gele bakstenen voor het Koning Overwinnaarplein doen zeer sterk denken aan het gemeenteplein van Sint-Lambrechts-Woluwe en het Flageyplein in Elsene (afb. 16a), dat in meer dan één opzicht exemplarisch is voor de esthetische en sociale waarden van het gemeenteplein. Het Flageyplein werd gecreëerd volgens een rooilijnplan van Victor Besme van 1863 voor het hoger gelegen gedeelte van de vijvers van Elsene, die de vallei van de Maelbeek sieren. De vraag kwam van het algemeen uitzicht ervan aan de orde in dezelfde periode als in Anderlecht, in 1906³¹. De gemeente Elsene besprak in dat jaar de bouw van een vredegericht en besliste om in het kader daarvan een architectuurwedstrijd te organiseren om de infrastructuur en lokalen van

een aantal gemeentelijke diensten rond het plein samen te brengen³². De wedstrijd werd gewonnen door Eugène Dhuicque. Hij stelde een groot geheel voor, 'klassiek in de goede zin van het woord' volgens de commentaren in de gespecialiseerde pers³³; in 'Lodewijk XVI-stijl' (zoals het Dapperheidsplein in Anderlecht) in de bewoordingen van de algemene pers. Wat Dhuicque in 1912 tijdens de presentatie van een nieuwe versie van zijn project zelf een 'gemeentelijk forum' noemde, blijkt in werkelijkheid een interpretatie te zijn van het Franse programmaplein, anders gezegd een koninklijk plein, naar het voorbeeld van Place des Vosges (afb. 16b en 16c), maar voorzien van de gemeentelijke regale attributen, meer bepaald een belforttoren met uurwerk. De locatie ervan is zeer symbolisch, aan het begin van de Graystraat, precies op de plaats van het wed waar de Maelbeek kon worden overgestoken en die aan de oorsprong lag van het gehucht Elsene.

De idee van het gemeentelijk forum bleef heen en weer gaan tussen de sectie Werken en de gemeenteraad naargelang de evoluties van de trends, eerst de Vlaamse neo-renais-sancestijl, die beter afgestemd werd geacht op de commerciële roeping van de plaats, daarna in een veel rationelere en modernere stijl in de jaren 1930. Het openbaar programma nam gelijktijdig in omvang af en werd in 1931 beperkt tot een feestzaal waarvan de gevel de toon moest zetten voor de rest van het plein. Uiteindelijk bepaalden de gele bakstenen die Diongre voor het N.I.R.-gebouw had gekozen –dezelfde die in Sint-Lambrechts-Woluwe werden gebruikt– de architecturale identiteit van dit plein.

Op het moment van de bebouwing van het Flageyplein, was het programma van de feestzaal eveneens bepalend voor de uitbreiding en transformatie van het Sint-Joostplein (1950) (afb. 17a en 17b). Dit was niet de enige overeenkomst. Zoals voor het

Flageyplein ging het om een transformatie-operatie van het bestaande weefsel (binnen de eerste kroon), terwijl de andere gevallen tot dan toe kaderden in een context van stadsuitbreiding. Ten slotte deed de architectuur een beroep op dezelfde mix van classicisme en moderniteit, die een zekere vorm van plechtigheid – een stijlkenmerk dat eveneens terug te vinden is in de realisaties langs de noord-zuidverbinding die werden uitgevoerd onder de bevoegdheid van de Stad Brussel (onder andere het complex van de Ravensteingalerij van Alexis en Philippe Dumont).

.....

DE GEMEENTELIJKE NATIE

Deze plechtigheid in alle programma's van de gemeentelijke overheid wijst op een algemene wens van de gemeenten om op hun grondgebied uitdrukking te geven aan hun macht en hun acties voor de burger. Temeer daar de gemeentelijke macht tijdens de bezetting van de Eerste Wereldoorlog niet alleen de enige zichtbare en tastbare emanatie van de Belgische staat was, maar zowel in Brussel als in vele andere plaatsen het toneel van een politiek en administratief verzet was³⁴. Zij kwam dan ook aanmerkelijk versterkt uit het conflict, zowel wat de uitgeoefende bevoegdheden als haar imago bij de bevolking betreft. De gemeenteraadsleden beijverden zich overigens om hulde te brengen aan de strijdkrachten en combineerden stadsontwikkeling met het collectief geheugen, waarbij de architectuur en de openbare ruimte tegen de uitdaging opgewassen moesten zijn. Tijdens de discussie binnen de gemeenteraad van Brussel over de uitbreiding van de gemeente met de recent toegevoegde zones in het noordwesten van de agglomeratie als compensatie voor de zware investeringen die de stad had gedaan voor de uitbreiding van de zeehaven³⁵, plaatste gemeen-

teraadslid Wacquez in de zitting van 23 oktober 1921 de esthetische ambitie in een nieuw kader. Hij riep het stadsbestuur op om een *'plan d'ensemble pour [l'extension de] Bruxelles'* uit te werken en om *'créer des avenues dignes de pouvoir commémorer les héros de la guerre 14-18'*. Hij voegde eraan toe *'qu'il appartient encore [à la Ville de Bruxelles] d'inscrire dans le marbre de ses avenues, faites à la mesure de la commémoration à célébrer, le nom des amitiés loyales (...), qui apportèrent au pays l'entraide invincible'*³⁶. De gemeente trad op als bewaarster van het geheugen van de natie. Verschillende nieuwe gemeentepleinen kregen namen die herinneren aan de oorlog en het Belgische verzet. De Pleinplaats in Anderlecht werd in 1922 omgedoopt tot het Dapperheidsplein en het nieuwe gemeenteplein in aanbouw in Etterbeek eerde Koning Albert I, de Overwinnaar. En terwijl in 1919 in het parlement gedebatteerd werd over het toevertrouwen van het ontwerp van een groot nationaal herdenkingsmonument in de begraafplaats van Brussel aan architect Joseph Van Neck, begonnen de Brusselse gemeenten los van elkaar met het optrekken van herdenkingsmonumenten zonder overheidssubsidies af te wachten³⁷.

Het is interessant om te zien hoe deze nationale herdenking van het conflict in het specifieke geval van Vorst (afb. 18) echt een centraal element was in de geleidelijke vorming van een gemeentelijk centrum. Doordat de bevolking sterk gekant was tegen de bouw van een nieuw gemeentehuis in de nieuwe wijken die gebouwd werden in lijn met de plannen van Besme³⁸, voerde burgemeester Omer Denis tussen 1904 en 1940 een reeks werken uit voor de inrichting van de historische dorpskern. Zo werden geleidelijk aan de verschillende delen van de oude cisterciënzerabdij en de Sint-Denijskerk vrijgemaakt

en geïntegreerd in een openbaar park dat in 1912 werd ingehuldigd, tegenover het gebouw dat destijds dienstdeed als gemeentehuis, aan de Brusselsesteenweg, die in 1907 werd verhoogd.

In 1922 huldigde de gemeente een imposant monument voor de gesneuvelden in, ontworpen door Van Neck en beeldhouwd door Victor Rousseau. Dezelfde beeldhouwer werkte ook aan de versiering van het nieuwe gemeentehuis, dat ontworpen werd door Jean-Baptiste Dewin. Dewin, destijds een erkend specialist voor zijn ontwerp van complexe programma's, bouwde een echte administratieve machine, even functioneel als geraffineerd, waarvan hij de volumetrische symmetrie brak met een toren die de ere-ingang van het gebouw accentueerde. Het portaal bevindt zich recht tegenover het monument voor de gesneuvelden en vormt niet het sluitstuk van de idee van een gemeenteplein, maar van een geheel dat een verbinding vormt tussen administratie, herdenking, het abdij-erfgoed, een park, een winkelplein en de verbinding met de Grote Ringlaan, volledig geplaatst in het midden van een nieuwe wijk, waarvan de realisatie sterk gehinderd werd door de ontwikkeling van de auto-industrie.

.....

CONCLUSIE: DE OPKOMST VAN EEN GEDEELDE GEMEENTELIJKE STEDENBOUW

Bij aanvang van de conversie van Brussel naar een internationaal tertiair en diplomatiek centrum, dat officieel op gang kwam met de organisatie van de Expo 58, waren de gemeenten van de agglomeratie verre van onbedreven of onbemiddelde administratieve eenheden. Integendeel, ze waren technisch zeer goed uitgerust, ze beschikten over overlegorganen, werden gedreven door een sterk col-

lectief bewustzijn te behoren tot een hoofdstedelijke entiteit. En vooral namen ze namen deel aan debatten met betrekking tot de stadsinrichting. Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw hebben ze immers geëxperimenteerd met de verschillende facetten van het rooilijnplan, de stedelijke programmatie, de esthetische en bouwprofielcontrole. Ze zijn ook met de eertse pogingen tot plannen van aanleg omgegaan. Uit het onderzoek van deze experimenten komt een geleidelijke evolutie te voorschijn, maar zonder breuk met de stedenbouwkundige concepten en esthetische waarden. De eerste initiatieven van voor de oorlog profiteerden van de ervaring opgedaan door de technici die tijdens het conflict waren uitgeweken en van de politieke versterking van de gemeentelijke macht. Deze versterking maakte van de organisatie van de stad en haar project een blijvend punt in de politieke agenda, zonder echter buiten het gemeentelijke kader te treden.

De Conferentie van de Burgemeesters van de Agglomeratie, de oprichting van intercommunale verenigingen vanaf 1922, en het denkwerk betreffende de politieke organisatie van de coördinatie van de activiteiten van de gemeenten dragen allemaal bij tot het definiëren van specifieke uitdagingen en actieprogramma's. Die sloten aan bij de historische reflecties die gelijktijdig door de modernistische avant-garde werden gevoerd, zoals het derde CIAM-congres dat in 1930 in Brussel werd georganiseerd. Het interbellum was getuige van de opkomst en emancipatie van de stedenbouwkundige praktijk op gemeentelijk niveau. Het was ook een periode waarin toegepast onderzoek en een debat rond vormen en concepten uiteindelijk zouden leiden tot de plannen van aanleg in de jaren 1930.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Zie het artikel van Benoît Mihail p.6 tot 17.
2. DE WAHA-JURION, Fr., *La Mémoire des pierres. Découvrez les maisons communales à Bruxelles*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1988, p.24
3. 'Il sied que la maison communale, comme l'église, soit au centre du village' [Het gemeentehuis hoort, net als de kerk, in het midden van het dorp te staan], in DE WAHA-JURION, Fr., *op.cit.*, p. 24.
4. DE WAHA-JURION, Fr., *op.cit.*, pp. 15-16.
5. LELOUTRE, G. en LIONNEZ, H., *Ganshoren, tussen stad en natuur*. Vol. 52. Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Directie Monumenten en Landschappen, 2013.
6. BURE, V., *La voirie et l'urbanisme: 4ème journée administrative, Brussel, 22 mei 1948*. Belgisch Instituut voor Bestuurswetenschappen, Brussel, 1948, p. 22.
7. Met uitzondering van de verplichting ingevoerd vanaf 1912 om de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen te raadplegen voor grootschalige dossiers. SMETS, M. [dir.], *Resurgam: de Belgische wederopbouw na 1914*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1985, p. 75.
8. 'Un nouvel hôtel communal dans l'Agglomération. Projet des architectes G. Vermeiren et J.-P. Nicaise', in *Architecture, Urbanisme Habitation*, 1949, vol 10, n°11, p. 12.
9. Evere mandateerde de architect Jacobs, beroemd om zijn schoolrealisaties, in 1897 alvorens het project meermaals uit te stellen. In CNOPS, P., *Evere Jadis-vroeger*, deel 1, Nieuwkerken-Waas, 1977, p. 92.
10. 'toekomstig convergentiepunt tussen de nieuwe stad en het oude dorp'. VILLEIRS, M., DUJEU, M., FRANKIGNOUL, D.J., DÉSIR, G., *Histoire de Woluwe-Saint-Lambert*, Fondation Albert Marinus/ Gemeentemuseum van Sint-Lambrechts-Woluwe, Brussel, 1991, p. 193.
11. WHYTE, W., *Ghent Planning Congress 1913: premier Congrès International et Exposition Comparée des Villes*. Studies in international planning history, Routledge, London, 2014.
12. Dit documentatiecentrum, dat gevestigd is in Brussel en waarvan de eerste fondsen gevormd werden door de inhoud van twee tentoonstellingen die parallel georganiseerd werden tijdens het congres van Gent, had als doel de vergelijking mogelijk te maken tussen de stadsorganisatie-initiatieven van de aangesloten gemeenten. Zie SMETS, M., *L'avènement de la cité-jardin en Belgique: histoire de l'habitat social en Belgique de 1830 à 1930*, Architecture + Documents, P. Mardaga, Brussel, 1977, p. 68-70.
13. DUMONT, A., *Étude du Grand Bruxelles Partie Est. Communes de Laeken, Schaerbeek, Saint-Josse-ten-Noode, Evere, Woluwe-St-Etienne, Crainhem, Wesembeek, Woluwe-St-Pierre, Woluwe-St-Lambert, Etterbeek, Watermael-Boitsfort, Auderghem et Tervueren*, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, Drukkerij Henri Dumont, Brussel, 1918.
14. 'globaal plan voor het oostelijk deel van Groot-Brussel'.
15. LELOUTRE, G., LIONNEZ, H., *op. cit.*, pp. 24-28.
16. 'Les abus de l'autonomie communale', in *Le National*, 15 juli 1934, AAM, Fonds Eggericx, Map Sint-Lambrechts-Woluwe, Tomberg.
17. 'geen enkele gemeente in België momenteel over een dienst Werken beschikt die dergelijke speciale gevallen zoals de inrichting van de Tombergwijk kan oplossen'; 'op dit moment de enige professor stedenbouwkunde in België is'. Brief van J.-J. Eggericx aan de Burgemeester van de Gemeenten van Sint-Lambrechts-Woluwe van 18 juli 1934, AAM, Fonds Eggericx, Map Sint-Lambrechts-Woluwe, Tomberg. Verwilghen had immers de cursus stedenbouw overgenomen die gegeven werd aan het *Institut Supérieur des Arts Décoratifs de La Cambre*, opgericht in 1928, naar aanleiding van het vroegtijdige overlijden van zijn voorganger, Louis Van der Swaelmen, in 1929. Eggericx van zijn kant gaf les in het architectuurproject.
18. LALLEMAND, P., *Une place communale pour Watermael-Boitsfort ?*, Eindschrift ISACF La Cambre, onder leiding van D. Poncet, 2005.
19. CULOT, M., J.-J. Eggericx: *gentleman architecte, créateur de cités-jardins*. Vol. 8. Carnets d'architecture contemporaine, AAM-CFC Éditions, Brussel, 2012.
20. SMETS, M., *L'avènement de la cité-jardin en Belgique: histoire de l'habitat social en Belgique de 1830 à 1930*, Architecture + Documents, P. Mardaga, Brussel, 1977, p. 92.

21. VILLEIRS, M., *et al.*, *op.cit.*, p. 225.
22. STYNEN, H., *De rol van de instellingen. De Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen, de Vereniging van Belgische steden en gemeenten en de wederopbouw van België*, in SMETS, M. (dir.), *Resurgam: de Belgische wederopbouw na 1914*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1985, p. 102.
23. 'tijd te winnen door zich te documenteren'; 'Wij zeggen hen en herhalen het: denk eraan om wedstrijden te openen om, door middel van vergelijking, een zo goed mogelijk inzicht te verzekeren in de schikking en de uitlijning van uw grondgebied'. *Idem*, p. 103.
24. 'Het plan creëert op de mooie plateaus van Sint-Jans-Molenbeek een functionele eenheid op zich, maar die perfect past in een algemene functionele visie voor heel de Brusselse agglomeratie (...)'. BRUNFAUT, J., 'Concours d'idées pour l'urbanisation du territoire du Molenbeek-St-Jean situé à l'ouest du chemin de fer de ceinture', in *La Cité*, deel 2, nr. 7, juni 1921, p. 167.
25. Deze laan kwam reeds voor in het plan van Besme, die op die manier een omringing van heel de agglomeratie en tegelijkertijd een verbinding tussen alle grote radiale lanen naar de hoofdstad voorzag. Het oostelijke gedeelte werd aangelegd rond de eeuwwisseling van de 19de en de 20ste eeuw, terwijl in het westen alleen het gedeelte tussen de Leopold II-laan en het kasteel van Laken reeds voor de Eerste Wereldoorlog werd gestart. Zie in dit verband RANIERI, L., *Léopold II urbaniste*, Éditions Hayez, Brussel, 1973.
26. Programma en reglement van de 'Concours d'idées pour l'urbanisation du territoire du Molenbeek-St-Jean situé à l'ouest du chemin de fer de ceinture', in *La Cité*, deel 2, nr. 2, januari 1921, p. 77.
27. Dat vandaag plaats biedt aan het Edmond Machtensstadion en het mythische RWDM.
28. Het terrein van het plein werd ingericht maar verdween in de jaren 1960 tijdens de herinrichting van de laan als een parkway tussen de torens.
29. 'plastisch interessant maar niet realiseerbaar in de Brusselse context'. OBOZINSKI, J., *Concours d'urbanisation à Etterbeek*, in *L'Émulation*, deel 56, nr. 7, 1936, pp. 117-119.
30. 'geïnspireerd zullen moeten zijn op de stijlen van de 16de tot de 18de eeuw om een gebrek aan overeenstemming met de stijl van de Sint-Guidoerk te vermijden'. VAN AUDENHOVE, J., *Monographie d'Anderlecht. Commémoration du dixième anniversaire de la fondation du Cercle, Anderlecht: Geschied- en Heemkundige Kring van Anderlecht*, Brussel, 1985, p. 55.
31. Voor heel de paragraaf: MARTINY, V.-G., 'L'aménagement de la place Sainte-Croix à Ixelles, aujourd'hui place Eugène Flagey, ou un exercice de longue haleine'. *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts, Académie Royale de Belgique, Bruxelles* 6, nr. 1-6 (1993). De auteur geeft een zeer gedetailleerde opsomming van alle fasen en onverwachte wendingen die ten grondslag lagen aan de aanleg van het Flageyplein.
32. Een vrederegerecht, een politiebureau en lokalen voor andere diensten zoals het parket van de politierechtbank, een brandweeraarsenaal, een liefdadigheidskantoor, een arbeidsrechtbank en het *Comité de patronage des habitations ouvrières*.
33. Paul Bonduel in het tijdschrift *l'Émulation*, oktober 1907.
34. KESTELOOT, Ch., DEBRUYNE, E. en VAN YPERSELE, L., *Brussel. De oorlog herdacht (1914-2014)*, La Renaissance du Livre, Waterloo, 2014.
35. DEMEY, Th., *Bruxelles, chronique d'une capitale en chantier*, Vol. 1, Paul Legrain, Brussel, 1990.
36. 'algemeen plan voor de [uitbreiding van] Brussel' uit te werken en 'lanen aan te leggen die waardig zijn om de helden uit de oorlog van 14-18 te herdenken'; 'dat het de taak van de stad Brussel is om in het marmer van zijn lanen, gemaakt op maat van de te vieren herdenking, de namen te schrijven van de loyale vrienden die het land onoverwinnelijke bijstand boden' BCB, zitting van 24/10/1921.
37. KESTELOOT, Ch., DEBRUYNE, E. en VAN YPERSELE, L., *Brussel. De oorlog herdacht (1914-2014)*, Renaissance du Livre, Brussel, 2014, pp. 100-101.
38. VERNIERS, L., *Histoire de Forest lez Bruxelles*, A. De Boeck, Brussel, 1949, p. 210.

.....
**A "communal" culture:
 the municipal urban planning
 of Brussels, or the concerted
 building of a capital conurbation**

Several town halls constructed during the first half of the 20th century are part of the heritage landscape of Brussels. In the same way as several contemporary squares and imposing architectural complexes, they share numerous traits which characterise the outer ring of Brussels and contribute to the consolidation of the form and structure of the Belgian capital. At that time, planning within the territory of Brussels was principally in the hands of the municipalities. Well-equipped technically, they were motivated by a strong collective awareness of belonging to a capital-city urban entity and were actively involved in debates on urban planning.

In the absence of official state supervision, the municipalities experimented with different aspects of the plan of alignment, with urban programming, with policy on aesthetics and building height as well as with the initial urban development plans. The aftermath of the First World War was a time of emergence and emancipation in urban planning at municipal level, while from a history of architecture point of view this period can be seen as a time of applied research. New forms and concepts, the subject of contemporary debate, found practical application in municipal development plans and infrastructure.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc. Met de
collaboratie van Olivia Bassem

EINDREDACTIE

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Coffi Barboza, Michel Debeule,
Paula Dumont, Michèle Herla,
Harry Lelièvre, Géry Leloutre,
Cécile Mairy, Benoît Mihail,
Cecilia Paredes, Barbara Pecheur,
Roose Partners Architects,
Christian Spapens, Brigitte Vander
Bruggen, Barbara Van der Wee,
Manja Vanhaelen, Tom Verhofstadt.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Harry Lelièvre, Griet Meyfroots,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de
leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM printing nv

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Françoise Boelens, Ralf Boswell,
Philippe Charlier, Julie Coppens,
Farba Diop, Stéphane Duquesne,
Alice Gérard, Philippe de Gobert,
Alfred de Ville de Goyet, Anne-Cécile
Maréchal, Marc Villeirs.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARA – Algemene Rijksarchief
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Etude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/011

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.